

Олег Погорілець

РОЗВІДКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ПИЛЯВЕЦЬКІЙ КАМПАНІЇ (ЛИПЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 1648 РОКУ)*

Серед подій Національно-визвольної боротьби українського народу битва під Пилявцями займає помітне місце, адже тут відбулася подія, яка увінчала Богдана Хмельницького як видатного полководця та стратега [1, с.204-210]. Блискуча перемога українських військ під Пилявцями продемонструвала талант полководця, який зумів таким чином зорганізувати театр військових дій, що переваги ворожої сторони були зведені нанівець [2, с.28-32]. Складовою цієї перемоги була вдало організована розвідка війська Богдана Хмельницького, яка на цей час уже успішно діяла як на теренах України, так і самої Корони Польської [3; 4; 5].

Українська історіографія (праці А. Василенка, Д. Веденєєва, Ю. Джеджули, М. Кучернюка, Ю. Мицика, В. Сергійчука, В. Сідака, В. Степанкова, Т. Чухліба й ін. авторів) в основних рисах з'ясувала процес становлення розвідки та провідні напрями її функціонування. Проте кожна із військових операцій мала свої особливості, відрізнялася стратегічним задумом та тактичним вирішенням. Автором зроблена спроба проаналізувати діяльність розвідки українського війська в ході підготовки та проведення

* Погорілець О. Розвідка Богдана Хмельницького у Пилявецькій кампанії (липень-вересень 1648 року) // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж»). – 2013. – Ч. 2. – С. 247-254.

Пилявецької баталії, її значення у блискучій перемозі в битві під Пилявцями.

Серед науковців побутує думка, що вже влітку 1648 р. Богдан Хмельницький розробляє і приймає військовий статут «Статті (артикули) про устрій Війська Запорозького», відповідно до якого полковники мали уважно пильнувати за діями противника, збирати про нього розвідувальні відомості й надсилати їх сусіднім полковникам і гетьману. Не дарма останній вимагав від них: «Вдень і вночі повідомляйте, що у вас робиться» [6, с.85].

Влітку організацією збору інформації та підготовки збройних повстань, за свідченням полоненого розвідника Яреми Концевича, займалися Тарасенко (Тарасович), Іван Косинський та Федір Островський [8, с.68-71]. Саме Тарасенко керував проведенням грандіозної за своїми масштабами (здіяні було близько 2 тис. осіб) операції у західному регіоні України та Польщі по збору розвідувальної інформації, проведенню диверсійних актів й підготовки повстань. Її аналіз свідчить, що витворена розвідувальна мережа мала тріступеневу структуру керівництва агентами. Очоловав її полковник Тарасенко; йому підлягали резиденти середньої ланки, у віданні яких знаходилися керівники низових осередків.

Більшість розвідувальної інформації здобувалося порубіжними полковниками шляхом розсилання роз'їздів (часто для захоплення «язика»), від переселенців з окупованих поляками земель України, діючих загонів покозачених селян і міщан, а на Поділлі – від опришків (левенців) [6, с.85-86].

Важливу роль у зборі розвідувальних відомостей відігравали православні священники та монахи. Тернопільський протопоп Абрам, протопоп Старокостянтинова, як свідчать документи, писали листи до козаків [7, с.70].

На місцях значну розвідувальну діяльність проводили міщани і селяни. Так, лише із зізнання Яреми Концевича дізнаємося про готовність прийти на допомогу українській армії окремих міщан Нового Костянтинова – Гарка, Сеняви – Яцька, міщан із Ставичків, Лисянки, Недобнска, Володарки, Стану, Маначина, Бродів, Тернополя, Волочиська. Всі вони мають зв'язки з козаками і готові псувати ворожу артилерію та спорядження, мають приготовлені для козаків боєприпаси. Характеризуючи цих лю-

дей, Ярема Концевич говорив: «... хоча би 10 катів було, мають таке зілля, що не признаються, а козакам вони брати» [7, с.70-71]. Усі згадані населені пункти – це, практично, театр військових дій Пилявецької кампанії 1648 р.

В окремих випадках гетьман не лише особисто приймав і відправляв розвідників, але й інструктував їх. Наприклад, після проведення військової Білоцерківської ради (10-12 червня 1648 р.) направив агентів у західні райони України, наказавши «приглядатися, якою є наша (себто польська) готовність, які війська перекидаються, де мають збиратися і повідомляти йому».

Богдан Хмельницький, як політик, враховував усі наслідки відновлення військових дій та порушення ситуації, коли діяли умови перемир'я та підготовки до проведення переговорів з делегацією Адама Киселя. Проте політична ситуація в Речі Посполитій, де відбувалися суперечки між двома угрупованнями щодо подій на Україні, вказувала на те, що переможе думка «військового» напрямку. Її представники – Ярема Вишневецький та Владислав – Домінік Заславський пропонували переманити на свою сторону татар, придушити повстання та знищити козацтво [9, с.14]. Не виключається, що з літа 1648 р. довелося Богдану Хмельницькому протистояти заходам польського уряду, спрямованим на організацію опозиції у таборі козаків, розрив військового союзу з Кримським ханством. На початку червня архієпископ гнезненський Мацей Лубенський радив Адаму Киселю домогтися розриву Богдана Хмельницького з Кримом шляхом «тонкої хитрості», покладаючись на підтримку з боку православного духовенства. Канцлер Єжі Оссолінський також переконував воєводу у доцільності залучення митрополита та інших представників вищого духовенства для впливу на позицію Богдана Хмельницького [6, с.85].

В складній політичній ситуації Богдану Хмельницькому потрібна була перемога, яка б не лише послабила військову міць поляків, але й утвердила його як політичного лідера в очах найближчих сусідів, в першу чергу перед Кримським Ханством та Московською державою. Поразка польського війська у війні мала відобразитись і на відносинах Речі Посполитої з Францією, Австрією, Бранденбургом, Трансільванією та Портою.

Стратегічна ситуація напередодні Пилявецької кампанії скла-

далася на користь української сторони. Розбрат між керівниками ворожих військ, формування польського війська у двох таборах (Глиняни та Чолганський Камінь (Теофіполь)), їх вимушене примирення та з'єднання, бої за Росоловецьку переправу та Старокостянтинів – все це не сприяло військовій організації польської сторони. В цей же час Богдан Хмельницький зорганізував основні військові сили та вислав на терени майбутньої військової кампанії підрозділи полковника Максима Кривоноса. Саме ці війська проводили рекогносцировку теренів майбутньої битви та підготовлювали маневр відступу під Пилявці. Основні сили рушили в похід з Маслового Ставу на Старокостянтинів, де планувалося провести переговори з комісією Адама Киселя. Проте впевнившись, що польська сторона не планує прийняти умов українців, Богдан Хмельницький змінив рух війська, маневруючи на лінії Уладівка – Куманівці та через Гончариху, Паплинці воно підійшло під Пилявці [9, с.15]. Перші відомості про Пилявці в документах знаходимо від 24 серпня в листі з Количинець шляхтича Жвана, в якому він переповідає чутки, за якими: «Кажуть, однак, що Хмельницький з Кривоносом стоять у Пилявцях, а Ганджа у Меджибожі з полком» [8, с.137-138].

Вибір місця табору мав значні переваги – тут проходила дорога на Меджибіж, де знаходилася потужна фортеця. Меджибіж, як важливий пункт оборони, був в руках козаків, звідти ворожий гарнізон вийшов ще в першій половині серпня 1648 р. [10, с.38-41]. Недалеко знаходився «Чорний шлях», по якому через Животов мали прийти татари. На цей час повстанцями були захоплені Сатанів та інші містечка на Поділлі. Маючи вигідну позицію, гетьманові потрібно було заманити сюди польське військо, яке базувалося неподалік Чолганського Каменю. В реалізації цього задуму велика роль відводилася діям розвідувальних роз'їздів та заходам по дезінформації польського командування. За визнанням анонімного автора, Богдан Хмельницький «мав на нас пильних шпигунів». Насамперед він вирішив сформувавши у регіментарів переконання існування у нього наміру оволодіти Старокостянтинівим й укріпитися у цьому вигідному для оборони місці. З цією метою кількатисячний роз'їзд під проводом, очевидно, полковника Данила Нечая займає це місто, а також Красилів. Правда, через кілька днів козацька залога з Красилова відійшла

до Старокостянтинова, де почалися роботи по зміцненню його обороноздатності. 12 вересня до польського обозу було приведено 6 полонених українців, котрі «одностайно стверджували, що Хмельницький хоче підійти з військом до Костянтинова і захищати переправу під Росолівцями» [9, с.17]. Найвдалішим тактичним маневром в підготовці битви під Пилявцями було зіткнення двох чисельних розвідувальних роз'їздів. Саме перемога у цій сутичці стала рушійним фактором в прийнятті рішення про залишення Старокостянтинова та руху польських сил під Пилявці. Ось як захоплюючи описують ці події польські учасники:

«15 сентября. На рассвете поступило из Константинова известие о том, что казаки, напуганные вчерашней стычкой, оставили город и ушли в свой лагерь под Пилявцами. Кн. е. м. п. воевода сандомирский сейчас же отправил несколько своих конных и пеших хоругвей, чтобы занять город и не дать его вконец растерзать.

17 сентября. До того, как лагерь тронулся, послал е. м. п. коронный хорунжий своих людей с Зацвилеховским в разъезд, во время которого встретились на полпути с насчитывающим несколько тысяч соединением, которое оказалось полком Гловацкого.

Встретились неожиданно для обеих сторон в долине. Под первым натиском наших, насчитывавших не больше тысячи человек, противник начал отступать и его, несшего большие потери, гнали на протяжении больше мили. Много их убежало в болота, других убили, а также привели свыше десятка пленных с двумя знаменами» [13, документ № 42].

«17 сентября. Назавтра, переправив войско, мы остановились у самого Константинова. Очистив город от остатков холопства, попрятавшегося между могилами, и укрепив надлежащим образом оборонные сооружения, мы в тот же день двинулись против неприятеля. Однако, только успела часть лагеря переправиться через Икавку, как наши разъезды встретились с неприятельскими разъездами.

Войсками противника командовали Гловацкий и Кривонос, нашими войсками – п. Зацвилеховский с п. Кулинским. Те превосходили силою, но, по милости божьей, не духом. Разгромленный неприятель, оставив на месте 300 человек, позорно бежал в свой лагерь, потеряв полковника Кривоноса [13, документ № 45].

А ось що пише у своєму листі Анджеј Жолкевський до шлях-

тича Корицького (?) з – під Костинтинова 19 вересня 1648 р.: «...Як тільки настала ніч, то вони повтікали з Костянтинова... Ходив роз'їзд його м. пана Зацвіліховського під їхнє (вороже) військо, котре стоїть тільки у трьох милях від нас, чекаючи на татар... Його м. пан Зацвіліховський розбив їх за мою маєтністю Ігнатами п'ятсот, а крім поранених, взяв живцем самих реєстровців п'ятнадцять душ і писаря козацького війська. Полонені кажуть, що козаки чекають на татар...» [8, с.156-157].

Обравши вигідне місце для табору під Пилявцями, Богдан Хмельницький запровадив у ньому сувору дисципліну, щоб ворожі чати не змогли захоплювати «язиків». Сокальський староста 13 вересня писав канцлеру: «Так ворог своє військо замкнув в окопі, що до цього часу не змогли дістати з того війська реєстрового (козака)» [6, с.188-189]. Самійло Твардовський, учасник подій, писав: «Язика нам ніде здобути не вдалось, крім одного, попа з Князівської Волоші, який розповів, що Хмельницький... знаючи, що робиться в нас в таборі і окрилений надіями через прихід татар, хоче наступати всіма силами» [11, с.138]. Дана інформація є свідченням того, яку увагу приділяв Богдан Хмельницький збереженню військової таємниці. Відсутність точної інформації у рядових козаків (реєстровців), за якими полювали поляки, та навіть у писаря Главацького – це свідчення вміння берігти у таємниці військові плани.

А ось такий казус стався в польському таборі напередодні битви: «16 сентября. Переданни два пленных в оружейную часть для обыкновенного допроса, во время которого один из пленных, неизвестно каким образом, на глазах (такой) многочисленной охраны бежал. Было подстроено так, что якобы группа неприятельских всадников наступала, был поднят крик, палач и инквизиторы (бросились) наутек, охрана за ними. Второй пленный освободил того, который был привязан к крюкам и оба бежали. (Только) тогда ударили в барабаны и трубы» [13, документ № 42]. Незаперечно, що дії таких смільчаків та інформація, яку вони приносили з ворожого табору, поповнювали уявлення про події, що відбуваються у ворожих військах.

Потрібно віддати данину пам'яті тим козакам, які добровільно жертвували своїм життям заради того, щоб донести до ворогів вигадані події та інформацію про чисельність українського війська.

Відомо, що схоплений поляками 22 вересня 1648 р. піп на тортурах дезінформував вороже командування щодо чисельності татар, котрі прибули на допомогу Богдану Хмельницькому. В історіографії утвердилася думка, що цей мужній українець свідомо пішов на смерть, що не було таємницею для найбільш проникливих представників польської шляхти. Один з них зауважував, що «упійманий піп міг навмисне вдавати, що татари йдуть на допомогу козакам». Але в поєднанні з багатьма донесеннями ця інформація зіграла важливу роль у битві наступного дня, коли гетьман наказав, за твердженням Самійла Твардовського, переодягнути частину «охотників» у татарське вбрання, щоб «великою юрбою з вигуками «алла! алла!» «напустити нам страху в очі» [6, с.151-152].

Кульмінацією дезінформації ворога щодо прибуття татарського війська стала демонстрація Богданом Хмельницьким виходу назустріч союзникам табору із возів та урочиста зустріч ввечері татарських чамбулів. «Раптом почувся в їх таборі надзвичайний шум, забили в бубни, залунали звуки сурм і труб, почалася стрільба з гармат, наче король салютом зустрічав гостя або збори святкували виграну битву» – так описував цю подію Самійло Твардовський [11, с.138].

Цікавими є свідчення єврейського хроніста, мешканця Ізяслава Натана Гановера, про те, що українець, котрий попав в полон і був приведений на допит до князів, сказав їм: «До нас на підмогу прибуло 100 тис. здатних до бою татар, обличчя їхні палають, немов у левів, хто зможе вистояти проти них?» [12, с.85]. Важливим у хроніці Гановера є свідчення про те, що Богдан Хмельницький направив Владиславу - Домініку Заславському листа такого змісту: «Мир тобі, наш Пане й Архикнязю Владиславе Домініку...я остерігаю тебе і даю добру пораду, аби ти зі своїми людьми втік цієї ж ночі. Адже до мене прийшли татари – численні, немов пісок на березі моря, і вам не встояти проти них та проти мого народу» [10, с.86]. І якщо погодитися з повідомленнями дослідників, що автор переписав зміст послання Богдана Хмельницького від 30 липня 1648 р., все одно стає зрозумілим, наскільки така інформація була розповсюджена в польському середовищі та впливала на настрої вояків.

Битва під Пилявцями закінчилася блискучою перемогою, в

якій немалу роль відіграла і військова розвідка Богдана Хмельницького. Саме завдяки її активним діям в тилу ворога, в ворожих таборах та на роз'їздах гетьман отримував інформацію про чисельність та склад ворожих військ, їх озброєння, а головне, зумів виграти «психологічну» війну, створивши уяву в командирів противника про легковаження командування українських військ польських сил, незнання їхньої кількості, що спонукало поляків залишити в тилу Старокостянтинів та прийняти українські умови вибору місця битви. Наступним етапом цієї війни було створення серед польського війська настроїв невпевненості, боязні приходу татар та їх величезної кількості, невизначеності ситуації на полі бою та наступ «усією потугою» з усіх боків, що не надало можливості польським воєначальникам зорганізувати оборону.

У цій битві повністю розкрився військовий талант Богдана Хмельницького як керівника розвідки та контррозвідки, мудрого полководця та стратега, далекоглядного політика, якого польський королівський посол Я. Смярковський під час переговорів під Замостям у своїй реляції так охарактеризував: «Серце Хмельницького потаємне і жодним чином не можна зрозуміти його бажання» [6, с.189].

Джерела та література: 1. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Кн. 1: Восні дії 1648-1652 рр. - Дніпропетровськ, 1996. - 320 с. 2. Степанков В. С. Пилявецька битва в історичній долі України // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 2004. - 600 с. 3. Сергійчук В. Розвідка Богдана Хмельницького // Дніпро. - 1982. - № 8. 4. Веденєв Д. З історії розвідки і військової дипломатії України //Розбудова держави. - 1993. - № 9. 5. Сідак В. С., Степанков В. С. 3 історії української розвідки та контррозвідки. - К., 1994. 6. Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657 рр.). - Кам'янець-Подільський, 2008. - 264 с. 7. Воссоєдинение України с Россией. Документы и материалы в трёх томах. Т. 2. - М., 1953. - 558 с. 8. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 1 (1648-1649 рр.) / упорядник о. Юрій Мицик. - К., 2012. - 679 с. 9. Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями «Пилявецька битва 1648 року в історії України». - Хмельницький, 2008. - 330 с. 10. Степанков В. С. Меджибіж і його околиці на початковому етапі Національної революції (1648 - перша половина 1649 рр. // Меджибіж: 850 років історії. Матеріали науково-практичної конференції. - Меджибіж, 1995. - 171 с. 11. Історія України в документах і матеріалах (1569-1657). Т. III. - К., 1941. - 291 с. 12. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. - К., 2010. - 180 с. 13. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. - К., 1965. - 828 с.